

Проблема вивчення «м'якої» сили стає однією з головних у форматі постнекласичної людиномірної науки, де людина-особистість реалізує потенціал господарського розвитку, організовує і провадить господарські трансформації антикризового розвитку. Виникає гостра необхідність розглядати людину як цілісний суб'єкт цілісних господарських трансформацій. Це значить, що у світобаченні та наукових дослідженнях людина має бути представлена як мікрокосм, тобто особистість, головною основою-характеристикою якої є цілісність, яка означається, формується, самореалізується духовністю. Тому пізнання цілісного світу буття-господарства можливе у форматі особистісної методології наукового аналізу, а «м'яка» сила повинна сприяти людському характеру антикризових господарських трансформацій.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Антропокультурні чинники європейського вибору України. Київ: Наукова думка, 2014. С. 6.
2. Шулевский Н. Неэкономика – судьба мутантов. Философия хозяйства. 2016. Спец. выпуск, март. С. 140.
3. Имамичи Т. Моральный кризис и метатехнические проблемы. Вопросы философии. 1995. № 3. С. 82.
4. Кутырев В. Бытие или ничто. Санкт-Петербург: Алетейя, 2010. С. 127–128.
5. Антоненко Л. «Мякая составляющая» в мировой экономике. Мировая экономика и международные отношения. 1997. № 4. С. 81.
6. Nye J.S. Soft Power. The Means to Success in World Politics. New York: Public Affairs, 2004. 145 p.
7. Экономическая теория: истоки и перспективы. Москва: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2006. 936.
8. Трансформація міжнародних економічних відносин в епоху глобалізації: колективна монографія. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. С. 65.
9. Фергюсон Н. Цивилизация: чем Запад отличается от остального мира. Москва: АСТ: CORPUS, 2014. С. 340.
10. Смоловик А. Иррациональная теория субъектности (Концепция Человека в контексте стихийного восприятия действительности). Харьков: ФЛП Шейнина Е. В., 2011. С. 182.
11. Крымский С. Экспликация философских смыслов. Москва: Идея-Пресс, 2006. С. 36.

УДК 325.54:330.83(470+571). "18"

Фицик Л.А.

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри економіки*

Уманського національного університету садівництва

ВНЕСОК М.Х. БУНГЕ В РОЗРОБЛЕННЯ ОСНОВНИХ ЗАСАД МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У 80-90-Х РОКАХ ХІХ СТ.

У статті досліджено концептуальні засади міграційної політики держави, розроблені видатним українським ученим-економістом ХІХ ст. М.Х. Бунге. Розглянуто витоки її формування у період наукової діяльності вченого та подальшу реалізацію на державних посадах Російської імперії. Акцентовано увагу на значному впливі представників історичної школи та соціального напрямку в економічній науці на формування його поглядів. Виділено основні напрями розроблення вченим основних засад міграційної політики держави. Виявлено, що розроблені М.Х. Бунге реформаторські проекти та реалізовані ним економічні перетворення багато в чому співзвучні із загальним спрямуванням та змістом сучасних соціально-економічних процесів в Україні.

Ключові слова: М.Х. Бунге, Російська імперія, міграційна політика, переселенці, Сибір, колонізація, переселенське законодавство.

Фицик Л.А. ВКЛАД М.Х. БУНГЕ В РАЗРАБОТКУ ОСНОВ МИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В 80–90-х ГОДАХ ХІХ В.

В статье исследованы концептуальные основы миграционной политики государства, разработанные выдающимся украинским ученым-экономистом ХІХ в. Н.Х. Бунге. Рассмотрены истоки ее формирования в период научной деятельности ученого и дальнейшая реализация на государственных постах Российской империи. Акцентируется внимание на значительном влиянии представителей исторической школы и социального направления в экономической науке на формирование его взглядов. Выделены основные направления разработки основ миграционной политики государства. Установлено, что разработанные Н.Х. Бунге реформаторские проекты и реализованные экономические преобразования во многом созвучны общим направлениям и содержанию современных социально-экономических процессов в Украине.

Ключевые слова: Н.Х. Бунге, Российская империя, миграционная политика, переселенцы, Сибирь, колонизация, переселенческое законодательство.

Fytsyk L.A. M. BUNGE'S CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF THE BASIC PRINCIPLES OF THE MIGRATION POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE 80-90s OF THE XIX CENTURY

The article deals with the conceptual framework of the state's migration policy, developed by the outstanding Ukrainian scientist and economist of the ХІХ century M. Kh. Bunge. The origins of policy formation in the period of his scientific activity and its further implementation during the occupation of high level government positions in the Russian Empire are considered. Attention is focused on the significant influence of representatives of the historical school and social direction in economic science on the formation of Bunge's views. The main directions of development of the basic principles of the state migration policy are singled out. It has been established that reformative projects developed by M. Bunge and his socio-economic transformations have much in common with the general direction and content of modern transformational changes in the social sphere of the Ukrainian economy.

Key words: M.Kh. Bunge, the Russian Empire, migration policy, resettler, Siberia, colonization, resettlement legislation.

Постановка проблеми. У періоди трансформаційних перетворень суспільство є особливо привабливим об'єктом демографічних досліджень. Таким воно було в Російській імперії після реформ XIX ст., таким є в Україні й сьогодні, адже епоха комплексних системно-ринкових перетворень другої половини XIX ст., у період якої бурхливого розвитку набув міграційний рух населення з українських губерній у східні та південно-східні регіони Російської імперії, є глибоко співзвучною сучасним болісним процесам масового відтоку трудових ресурсів за межі країни. Змінилася лише географія країн-реципієнтів, які приймають наших громадян, види та причини міграції.

Для України державне регулювання міграційних процесів є відносно новим явищем. Проблема полягає у необхідності розроблення стратегії поточної та перспективної міграційної політики. Оскільки міграційні процеси є досить вагомим фактором впливу на демографічну ситуацію, формування національних та регіональних ринків праці, то держава повинна чітко визначити свою міграційну політику, яка б дала змогу не тільки успішно вирішувати повсякденні проблеми міграції, а й впливати на її причини.

З огляду на це, значної уваги потребує критичне осмислення національно-історичного досвіду регулювання міграцій, який, на жаль, залишається ще недостатньо вивченим. Не претендуючи на аналіз усього вітчизняного спадку у цій галузі, зосередимося на розгляді реформаторської діяльності видатного вченого-економіста, одного з найбільш значних дореволюційних діячів Російської імперії, теоретика і практика реформ другої половини XIX ст. Миколи Християновича Бунге у сфері розроблення заходів державної міграційної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням державних міграційних процесів присвячено чимало наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Віддаючи належне їх науковим напрацюванням із цієї проблематики, слід зауважити, що дослідження міграційної політики в Україні ще не має координованого й системного характеру. Розробки із цієї проблематики ще слабо узгоджуються між науковими установами та окремими дослідниками, й далеко не всі актуальні питання міграційної політики стали об'єктом вивчення науковців.

В історіографії питання переселення на околиці Російської імперії чільне місце займають праці А.А. Кауфмана, Н.В. Алексеєнко, Х. Аргинбаєва, П.Г. Галузо, І.В. Баскакової, О.Д. Воробйова, О.Д. Рибаківського, Л.Б. Кристалінського, Н.П. Шевченка, І.А. Благих, О.В. Щупленкова.

Однак внесок М.Х. Бунге у розроблення засад міграційної політики Російської імперії не отримав належного висвітлення як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі. Лише в окремих працях згадувалася його роль у вирішенні селянського питання. Це, зокрема, дореволюційні роботи М.І. Туган-Барановського, А.А. Кауфмана, А.Н. Бикова, А.А. Мігуліна та дослідження радянського історика В.Я. Лавричева.

Найбільш ґрунтовно це питання досліджувалося у роботах російського історика В.Л. Степанова. Спробу об'єктивного аналізу змісту та наслідків реформаторської діяльності М.Х. Бунге у соціальній сфері здійснив український дослідник В.Я. Кудлак, який розкрив роль та місце соціального чинника в програмі його реформ.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Отже, науково-практичний доробок

видатного ученого-реформатора у сфері державного регулювання міграційного руху досліджений недостатньо. Вимагає більш ґрунтовного вивчення петербурзький період життя М. Бунге, коли формувалися та реалізовувалися основні концептуальні засади його соціально-демографічних перетворень.

Мета статті полягає у дослідженні наукового доробку та практичної діяльності М.Х. Бунге у царині формування концептуальних засад міграційної політики держави та основних напрямів її реалізації у період його перебування на посадах міністра фінансів (1882–1887) та голови Кабінету міністрів Російської імперії (1887–1895).

Виклад основного матеріалу дослідження. Микола Християнович Бунге (1823–1895) був видатним економістом, професором і ректором університету св. Володимира у Києві. За своїм світоглядом це був ліберал, який із молодих років засвоїв західні цінності свободи особистості, визнання прав приватної власності та приватної ініціативи, відданість ідеям демократії та правопорядку. Він намагався ідеально застосувати європейські моделі у специфічно російських умовах, виступаючи за проведення заходів, орієнтованих на підвищення життєвого рівня та зміцнення правового статусу «нижчих класів».

Учений був переконаний, що політична економія має не обмежуватися дослідженнями тільки корисної діяльності людини, а вивчати її у тісному зв'язку з явищами суспільними та розкривати закони, яким ці явища підпорядковуються. Він зосереджував увагу на загальних, моральних, етичних та інших потребах, що в сукупності забезпечують гармонійний розвиток людини, її безконфліктне становище в суспільстві, яке ґрунтується на приватній власності та підприємницькій ініціативі [12, с. 75].

Київська економічна школа, яку заснував М.Х. Бунге та близькі до нього економісти в 70–90-х роках XIX ст., базувалася на теоретико-методологічних засадах німецької історичної школи та соціального напрямку в економічній науці, орієнтувалася на людську особистість та забезпечення державою її економічного, правового і соціального захисту як запоруки внутрішнього стимулювання економічного розвитку суспільства (тому її часто називають психологічною), а підхід її представників до вивчення економічних та неекономічних чинників, як зазначає Л.П. Горкіна, був певною мірою співзвучний сучасному неоінституціоналізму [4, с. 8]. Це проявлялося, насамперед, у погляді на державу як основне знаряддя і гаранта піднесення економічної ініціативи господарюючих суб'єктів та їх організацій на основі забезпечення суспільних умов вільного вибору кожного індивіда та у запропонованому методі вивчення правових, соціальних та інших «неекономічних» проблем за допомогою економічної методології.

Наприкінці 70-х – на початку 80-х років науково-економічні погляди М.Х. Бунге зазнали еволюції, що не могло не вплинути на його бачення соціальної політики держави. Він поступово відходить від попереднього економічного лібералізму і все більше схиляється до необхідності певного державного регулювання господарської сфери. Відповідно, у його програмі соціально-економічних реформ змінюється роль держави: тепер їй відводиться не тільки законодавча роль, вона повинна сама здійснювати активну соціальну політику для народного блага [6, с. 25].

Отже, можна стверджувати, що до початку призначення на державні посади М. Бунге вже мав сформувану програму реформ, у якій економічні пере-

творення були нерозривно пов'язані з вирішенням соціальних проблем. Саме це дає змогу стверджувати про соціально-економічну спрямованість його реформаторської програми.

Завершивши свою педагогічну кар'єру в Київському університеті, М. Бунге переїхав до Петербургу, де з 1879 по 1881 р. виконував обов'язки товариша міністра фінансів, а з 1882 р. протягом шести років працював на посаді міністра фінансів Російської імперії. З 1887 по 1895 р. М. Бунге – голова Кабінету міністрів.

Київський професор був прихильником ідей західної політекономії, прихильником приватної власності, свободи підприємництва та конкуренції, непримиримим критиком ідей соціалізму та комунізму. Мета його програми полягала у продовженні Великих реформ і переходу до ринкової економіки, але за забезпечення соціального захисту широких верств населення.

Причини «народолюбства» М.Х. Бунге пояснювалися як гуманістичним світоглядом, так і здоровим глуздом економіста-прагматика, який розумів, що в умовах бідності населення неможливий повноцінний розвиток продуктивних сил.

У «Нарисах політико-економічної літератури» Бунге писав: «Благоустрій суспільства не є неминучою формою довільно складених приватних відносин, як пропагують дослідники Сміта, – це результат безперервної дії уряду та народу» [3, с. 46].

В умовах економічної кризи 1873–1896 рр. та світової аграрної кризи, яка призвела, зокрема, до падіння закупівельних цін на зерно, величезного накопичення нереалізованих запасів хліба, скорочення посівних площ, розорення багатьох поміщицьких і селянських господарств, масового безробіття та посилення соціальної напруженості в суспільстві, вже до початку 80-х років стала особливо нагальною потреба у загальнодержавному законодавстві, яке регулювало би проблеми селян. Зокрема, велика увага урядових кіл була спрямована на вирішення проблеми переселенського руху. Цьому сприяло й офіційне визнання проблеми селянського малоземелля.

У міру наростання аграрного перенаселення у центрі країни уряд змушений був вносити в переселенську політику певні корективи. Так, уже в 1881 р. були затверджені «Тимчасові правила про переселення селян на вільні казенні землі», які дозволяли переселення колишнім поміщицьким селянам. Їм надавалася можливість отримати наділ у вісім десятин [10, с. 27].

На вимогу Олександра II у 1880 р. М. Бунге, вже на посаді товариша міністра фінансів Російської імперії, склав програмну записку про економічну політику, де подав детальну інформацію про фінансове становище країни. Основні положення цієї програми були опубліковані в «Сборнике государственных знаний». Ця стаття була написана ще в Києві, а надрукована, коли М. Бунге перебував уже в Петербурзі.

У записці чільне місце було відведене розв'язанню аграрного питання, зокрема міграційному складнику соціальної політики держави. Бунге пропонував переглянути механізм роздачі державних земель та їх використання для наділення селянам, вирішувати проблему малоземелля шляхом переселення селян у віддалені райони Російської імперії. Він зауважує: «Переселення є справою складною, яка вимагає обережності, бо пересування цілих мас малозабезпечених поселенців може бути пов'язане з великими грошовими витратами та втратою населення, яке гине від зміни клімату та від недостатнього забез-

печення на нових місцях. Тому слід було б розпочати з відведення місць для облаштування поселень на умовах, найбільш сприятливих, і розпочати переселення з бажуючих із місцевостей, в яких селяни терплять злидні внаслідок недостатності та недоброякісності наділів, надаючи переселенцям пільги та кошти з державної скарбниці». А для полегшення переселення окремих селянських сімей Бунге підняв питання про відміну низки постанов, які перешкоджали їх виключенню з попередніх громад та долучення до нових [8, с. 257].

Зауважимо, що міграційний складник відіграв важливу роль у реалізації М. Бунге соціальних програм, і найбільшого успіху він досяг саме в галузі переселенської політики. Разом із тим переселення панацеєю від аграрної кризи вчений не вважав, особливо в умовах урядового курсу на консервацію общини [2, с. 200].

Слід зазначити, що на початку 80-х років потреба в загальнодержавному законодавстві, яке регулювало переселенський рух селян в інші губернії, стала особливо гострою. Цьому сприяло й офіційне визнання у «верхах» проблеми селянського малоземелля, зокрема за державне сприяння переселенням активно виступили ліберальні демократи. Тому у відгуках, що з'явилися у таких виданнях, як «Русская речь» та «Московские ведомости», основні програмні положення М. Бунге були прийняті схвально. Більше того, переселення було визнане необхідним для окраїн із «метою розповсюдження та зміцнення російської народності», а тому самовільний рух не повинен був гальмуватися адміністративними переслідуваннями.

Перші кроки уряду у цьому напрямі були досить стриманими. Вже на посаді міністра фінансів Бунге виступив як співавтор доповідної записки «Про встановлення тимчасових правил про переселення селян на вільні казенні землі», яка була заслухана 30 червня 1881 р. на засіданні Кабінету міністрів. Затверджена імператором, вона давала право на переселення тільки з дозволу міністрів фінансів та державного майна, але з поправкою, що вона стосувалася тільки тих, хто перебував у найбільш скрутній економічній ситуації. У доповіді на Державній раді від 14 грудня 1881 р. про створення Селянського банку йшлося про те, що найбільш ефективним засобом для надання допомоги малоземельним селянам, які не мають можливості отримати додаткові ділянки у своїй місцевості, «було б надання інформації надлишку населення про способи до переселення у малоземельні губернії» [8, с. 256].

Із перших днів діяльності банку міністр фінансів Бунге неодноразово давав розпорядження видавати великі кредити переселенцям, але тільки 17 травня 1884 р. його позиція була підтримана на Особливій нараді міністрів під головуванням Олександра III, на якій урядовці висловилися за розширення допомоги з боку Селянського банку переселенському руху.

Заходи Миколи Християновича щодо врегулювання проблеми переселенців викликали сильне невдоволення у бюрократичних колах, де сама думка про переселення селян у пошуках кращої долі сприймалася як «величезна ересь». У «верхах» побоювалися всіякого масового аграрного руху, навіть організованого самим урядом, а помісне дворянство тривожило навіть перспектива витоку населення із центральних губерній та скорочення чисельності робочих рук. Такі побоювання пояснювалися тим, що селянське перенаселення підірвало недостатність общинного землеволодіння, укріплення якого

у той період було головним завданням урядової політики на селі.

У «Потойбічних нотатках» Бунге дорікнув уряду у недостатній увазі до переселенської справи. Він писав: «Держава володіє у нас величезними просторами землі в Сибіру та Середній Азії. Відмежування хоча б деякої частини цих земель та нарізка ділянок для селян, які бажають поселитися цілими селами для са обчинного землеволодіння, так і окремими дворами, становить нагальну потребу» [2, с. 232].

У 1885 р. Бунге продовжує виступати проти надмірної регламентації переселення, запропонувавши долучити до числа переселенців безземельних селян та міщан – землевласників із південних губерній, та гостро засуджує насильне повернення на батьківщину переселенців, які самовільно покинули свої домівки. Свою позицію він пояснює тим, що перетворення їх в осілих землеробів було б корисним не лише в господарському, а й у державному відношенні [2, с. 235–236].

М.Х. Бунге рекомендував надати переселенцям тверду гарантію в отриманні наділів за певну плату в розстрочку і потім видати їм документи на володіння землею, адже, на його переконання, без видання відповідних законів завдання освоєння околиць імперії залишаться невиконаними. «Ми не допускаємо навіть розповсюдження приватної власності в Сибіру (там її зовсім немає), – писав він, – і дивуємося, що Сибір повільно заселяється, що Сполучені Штати Північної Америки і Канада на протязі одного століття довели колонізацію та залізницю до Тихого океану, тоді як у нас, незважаючи на відправлення маси осіб на поселення в Сибір, на протязі двох століть Сибір залишається Сибіром, крайною дикою та недоступною, куди переселенці йдуть та звідки знову повертаються, тому що там немає твердого порядку та правил відносно отримання земель» [2, с. 236].

Політик та державний діяч М.Х. Бунге підкреслював актуальність заселення неосвоєних окраїн імперії також із погляду їх колонізації, оскільки це, на його думку, «необхідний крок за політичними міркуваннями на кордонах віддалених територій для протидії напливу іноземців» [2, с. 237].

Економічне значення переселення для Росії М. Бунге сформулював так: «Переселення в країнах, які мають великий запас вільних, головним чином, державних, земель, уявляється, з першого погляду, найбільш дієвим засобом для викорінення шкідливих наслідків малоземелля, для того щоб надати надлишку населення можливість прохарчуватися, а також виплачувати покладені на нього податки та виконувати повинності» [8, с. 258].

Із грудня 1892 р. після призначення його Олександром III віце-головою Комітету Сибірської залізниці Бунге безпосередньо впливав на переселенську політику, результатом чого стало суттєве зростання у другій половині 90-х років державних асигнувань на облаштування переселенців та підготовку земельних наділів. На його переконання, допомога казни переселенцям повинна полягати в наданні їм «тільки таких пільг, які б виправдовували нестачу для малоземельних селян додаткових заробітків на батьківщині» [9, с. 260].

А. Кауфман у дослідженні «Переселення і колонізація» вказує, що М.Х. Бунге «основоположним у колонізаційній практиці вважав урядовий вплив, який не буде затримувати переселенців, які самовільно покинули батьківщину, а надасть переселенському руху правильну організацію» [5, с. 213].

Однак контроль над переселенням уряд здійснював досить слабо. Переселенський потік у Сибір став обліковуватися лише з 1885 р. Так, з 1861 по 1891 р. до Сибірського регіону мігрувало близько 450 тис. переселенців (у тому числі до Західного Сибіру до 350 тис. осіб, до Східного – до 100 тис.). Більшість переселенців осідала у Західному Сибіру, розташованому ближче до європейської частини країни. Тут основним районом в'їзду був Алтай, який привертая увагу більш сприятливими ґрунтово-кліматичними умовами [5, с. 214].

У березні 1893 р. була створена Підготовча комісія для розроблення нового закону про переселення, а 15 квітня 1896 р. був нарешті прийнятий закон, який відмінив практику насильного повернення самовільних переселенців та спротив порядку видачі дозволів на переселення, встановив пільговий тариф на проїзд залізницею. Комітет Сибірської залізниці на чолі з М.Х. Бунге за час свого функціонування напрацював основні принципи переселенського руху. Для допомоги Комітету уряд надав у його розпорядження особливий «Фонд допоміжних підприємств Сибірської залізниці», який забезпечував, головним чином, потреби колонізації. Фінансові можливості фонду давали змогу значно розширити фронт землевідвідних та іригаційних робіт, налагодити постійний статистичний облік, створити більш дієві організаційні структури [11, с. 113].

У другій половині 90-х років помітно зросли державні асигнування на облаштування переселенців і підготовку земельних ділянок, скоротилася кількість самовільних переселенців та селян, які повернулися назад. Так, тільки за 1893–1902 рр. до Сибіру переселилися 1,4 млн. селян. Та все ж ці заходи не призвели до корінних змін переселенської політики, оскільки вільному пересуванню сільського населення заважали общинні порядки, кругова порука та паспортна система [1; 7].

Таким чином, за час діяльності М.Х. Бунге на високих державних посадах у Російській імперії можна виділити декілька напрямів розроблення вченим основних засад міграційної політики держави:

1. Державне регулювання переселенського руху.
2. Колонізація незаселених земель.
3. Створення системи державного асигнування для облаштування переселенців.
4. Створення умов для соціальної адаптації новоселів.
5. Створення правових засад для регулювання міграційного руху населення.
6. Вирішення соціально-економічних проблем в аграрній сфері.
7. Підвищення життєвого рівня та умов праці селян.

Їх, на нашу думку, можна розглядати як складники майбутньої концепції міграційної політики Російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст., а М.Х. Бунге можна вважати вченим та державним діячем, який стояв біля її витоків.

Висновки. Відведення М. Бунге такого значення вивченню проблем міграції населення дає підстави стверджувати про соціально-економічне спрямування його програми ринкових перетворень, яка мала комплексний характер. Вони проводилися для блага народу та країни, й у цьому їх основна роль. Соціальні заходи, які розробляв та реалізовував М.Х. Бунге, стали початком більш масштабних перетворень, у результаті чого була створена необхідна реформаторська база для діяльності реформаторів наступного покоління – С.Ю. Вітте та П.А. Столипіна.

Розроблені М.Х. Бунге реформаторські проекти та реалізовані ним соціально-економічні перетворення багато в чому перекликаються із загальним спрямуванням та змістом сучасних трансформаційних перетворень у соціальній сфері економіки України, насамперед у реформуванні системи пільг, підвищення рівня соціальних стандартів, створення системи соціального захисту внутрішньо переміщених осіб.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бруснікин Е.М. Переселенческая политика царизма в конце XIX в. *Вопросы истории*. 1965. № 1.
2. Бунге Н.Х. Загробные заметки. М.: Река времени; Элліс Лак, 1995. С. 198–254.
3. Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1895. 162 с.
4. Горкіна Л.П. Погляди вітчизняних економістів XIX – початку XX ст. на інституціональне забезпечення економічного розвитку. *Наукові праці ДОН НТУ. Серія «Економічна»*. Вип. 103-2. С. 4–11.
5. Кауфман А.А. Переселение и колонизация. СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1905. 444 с.
6. Кудлак В.Я. Роль соціального чинника у реформаторській діяльності М.Х. Бунге. *Актуальні проблеми економіки*. 2006. № 1. С. 21–25.
7. Мигулин П.П. Аграрный вопрос. Харьков: Печатное дело, 1906. 170 с.
8. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: Судьба реформатора. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1998. 398 с.
9. Степанов В.Л. Самодержец на распутье: Николай II между К.П. Победоносцевым и Н.Х. Бунге. *Власть, общество и реформы в России в XIX - начале XX века: исследования, историография, источники*. СПб.: Нестор-История, 2009. С. 145–168.
10. Шевченко Н.П. К вопросу о переселенческой политике государства во второй половине XIX в. *Вестник Томского государственного университета. История*. 2009. № 4(8). С. 27–31.
11. Шкапский О. На рубеже переселенческого дела. *Вопросы колонизации*. 1906. № 1.
12. Ущатовський Ю. Київська економічна школа XIX ст. у контексті зародження інституціоналізму. *Економіка України*. 2012. № 2. С. 70–80.